

LZE MLUVIT V ČESKÉ LITERATUŘE O EXISTENCIALISMU?

JIŘÍ PECHAR

Když se ve vědě o literatuře užívá označení různých literárních směrů, je třeba mít na zřeteli, že přitom dochází nevyhnutelně k jisté dvojznačnosti. Jestliže takové označení bylo původně spjata s určitou literární skupinou a případně s manifesty, kterými vystoupila na veřejnost, později se jím míní obecnější tendence, které někdy nemusí být ani nijak přesně zařazené v historickém čase. Tak je tomu už třeba v případě symbolismu. Toto slovo se ve Francii objevuje v roce 1886, kdy Jean Moréas publikuje *Manifest symbolismu*, ale už pět let nato se objevují hlasy mladých básníků, kteří tento pojem zpochybňují; a sám Moréas zaujme posléze stanovisko zcela protikladné tendencím, které charakterizovaly symbolistickou poezii. Ale o symbolismu se pak bude hovořit v souvislosti s určitými obecnějšími tendencemi, které lze shledat u básníků starších, než je toto označení samo, i u básníků pozdějších, kdy se ovšem mluví také – jako v případě Paula Valéryho – o postsymbolismu. A když se k tomuto označení budou hlásit i básníci jiných národů nebo budou pod ně zahrnováni, pojem, který s ním bude spojován, nebude vždy zcela týž: tak třeba symbolismus Březinův je zajisté svým formálním výrazem a do jisté míry i myšlenkově bližší pozdní poezii Hugově než poezii Stépšana Mallarméa. Jiným příkladem pro nás může být i výraz naturismus: jestliže se ho používá k charakterizování určitých uměleckých a životních postojů – u nás třeba v souvislosti s první sbírkou Wolkerovou –, nikdo přitom už nevzpomene na manifest francouzské „naturistické školy“ z roku 1897, který hlásal především „procitnutí národního ducha“ a občanskou energii živenou „kultem země a hrdinů“. A i když expresionismus má v německé literatuře podobu dost zřetelně vymezenou a spjatou třeba i s konkrétními časopisy, tohoto označení se bude nicméně užívat i pro určité obecnější rysy uměleckého výrazu, bez přímé návaznosti na expresionismus německý. Zcela odlišná je ovšem situace v případě surrealismu, který chtěl být organizovaným hnutím: ale i tady se u nás jako surrealistická označují někdy i díla, v nichž se ve větší míře objevují snové prvky, aniž by jejich autoři měli přímý vztah k surrealismu ve vlastním slova smyslu.

V případě existencialismu je upozornění na takovouto mnohoznačnost rozhodně na místě. Jestliže zejména Jean-Paul Sartre toto označení po určitou dobu přijímal nejen pro svoje filosofické i umělecké zaměření, ale dokonce i pro postoje, které se od jeho vlastního postoje dost podstatně lišily, a byl tak s to mluvit o existencialismu křesťanském, Gabriel Marcel, kterého v této souvislosti zmiňoval, výslovně odmítl, aby byl označován za existencialistu. A za „existencialistu“ se nepokládal dokonce ani Albert Camus. Sartre sám ostatně v inter-

view pro Le Nouvel Observateur z roku 1975 prohlásí nakonec, že toto slovo „je stupidní“ a že si je sám nezcivilil: „přilípl mi je a já jsem je přijal,“ říká a zdůrazňuje, že „dnes už by je nepřijal“. A dodává, že jako existencialistu ho ostatně označují už jen příručky, „kde to nic neznamená“.

V české literatuře se toto označení užívá někdy o literatuře protektorátního období a tím, kdo tak učinil jako první, byl Václav Černý. Tak když po svém *Prvním sešitu o existencialismu* věnovaném francouzským myšlenkovým a uměleckým tendencím spojovaným s tímto pojmenováním, chtěl *Druhý sešit*, který už ovšem vyjít nemohl, věnovat právě oné generaci, jejíž poezie se za války objevovala na stránkách jeho Kritického měsíčníku a jejíž almanach z roku 1940 doprovodil tehdy i svým úvodním slovem. Šlo mu přitom především o to ukázat, že izolace české literatury od západního dění ve válečném období nezabránila tomu, aby se v jejím vývoji objevily rysy příbuzné literatuře francouzské. A že k postojům, které připomínají francouzský existencialismus a představují v podstatě reakci na krizový prožitek evropského lidstva, byla s to dospět samostatně a bez jakékoli imitace cizího vzoru. Černý ostatně říká i sám o sobě, že se s tématy existencialismu setkal ve svých vlastních úvahách už v době, kdy o něm nemohl mít žádné informace, a je zároveň přesvědčen, že jeho personalistický postoj je odpovědí i na ty problémy, které francouzský existencialismus nebyl s to vyřešit.

Výrazovým prostředkem francouzských existencialistů byla ovšem především próza a drama, kdežto Černý vidí nejvýraznější příklad českého „existencialismu“ v poezii Jiřího Ortena, i když věnuje pozornost také básníkům, jako je Hanuš Bonn, Kamil Bednář, Blatný, Kainar, Hiršal, Mikulášek nebo Valja. Je právě přesvědčen, že přednostní role, které se při vyjádření existenciálního pocitu těšil ve Francii výraz prozaický a dramatický, vyplynula jen z té náhodné okolnosti, že existencialismus „nenašel ve Francii dosud svého básníka“. (1, s. 27) A ani v české literatuře Černý nehodlá na druhé straně pomíjet v této souvislosti protektorátní prózu, i když přitom výtky, které jí adresuje – hovoří o „paroxystickém sentimentalismu“ a „polozakryté a přestrojené tendenčnosti“ –, ji ovšem k Sartrovu a Camusovu pojetí umělecké tvorby staví do přímého protikladu: i Sartrovo chápání spisovatelovy angažovanosti jakoukoli tendenčností výslovně vylučuje. (1, s. 99)

Největší část *Druhého sešitu o existencialismu*, který zůstával pouze v rukopise až do začátku devadesátých let minulého století, zaujímá tedy rozbor poezie Ortenovy. Její příbuznost s francouzským existencialismem Černý přitom nehledá ani tak v rovině myšlenkové – u francouzských existencialistů postrádá ostatně uspokojivou odpověď na problémy, kterým dali vyvstat – jako spíše v rovině tematické. Bude si tedy všimnout role, jakou v Ortenových básních hraje prožitek úzkosti, i když přitom není zdůrazněn jako u Sartra jeho smysl jakožto sebereflexe lidské svobody, ale také určitých představ, jako jsou představy zazděnosti, pobytu v kleci, zamřížovanosti a slepoty. Zároveň ovšem u Ortena nachází i odpověď na onen prožitek absurdity, který byl charakteristický pro první prózy Sartrovy i Camusovy. Touto odpovědí je láska jako akt životní vůle absurditu potírající. Tady je ovšem na místě připomenout, že zachycení prožitku absurdity Camus už v roce 1951 (tedy o něco později, než byly napsány Černého sešity o existencialismu) označil jen za „diagnózu určité choroby, tak jak se projevuje u nás i druhých“, a to diagnózu, která může být pouze výchozím bodem; a postoj revolty, kterým člověk na tento prožitek reaguje, vyžaduje podle něho ospravedlnění ve vědomí lidské solidarity. (2, s. 19) A když Černý Ortenův životní postoj charakterizuje jako „světectví bez Boha“, užívá výrazu, který našel právě v Camusově románu *Mor* z roku 1947. Albert

Camus Černému ostatně zůstal blízký i později, kdy český kritik k Sartrovi zaujal v podstatě odmítavý postoj.

Jestliže Černý sám používá někdy pro tendence analyzované české poezie místo označení existencialismus výrazu existenciální poezie, bylo by zajisté žádoucí přidržet se právě jen tohoto druhého pojmenování. A naskytá se pak ovšem otázka, do jaké míry lze takto označovat právě jen poezii oné generace, která se prvními básnickými debuty ohlašuje v letech 1936 a 1938. Existuje tady skutečně zřetelný předěl oproti tvorbě básníků, kteří už od konce dvacátých let představují v básnictví to, co Černý označuje jako „obnovený spiritualismus“? I on sám ostatně hovoří o tom, že třeba Halasova báseň *Nikde* je „existenciální před existencialismem“. Zdůrazňuje ovšem, že básníkům oné generace, na kterou zaměřil svoji pozornost, je cizí „litanická metafora“ Halasova a že jejich poezie je charakterizována přímým výrazem konkrétních existenčních situací. (1, s. 91) To platí zajisté především o Ortenovi, a Černý připomíná právě, že v Ortenových rukopisech se jeho básně objevují s daty svého vzniku a zasazené do souvislosti s konkrétními prožitky. Ale je tomu tak u všech básníků této generace? A nebylo by na druhé straně oprávněné hovořit o existenciální poezii třeba i v případě určitého období tvorby Horovy, a zejména v případě pozdější tvorby Vladimíra Holana?

Pokud jde o Halase, s Ortenem ho spojují i určité shody tematické, které jsou dokonce možná výraznější než tematické analogie, které Černý nachází mezi Ortenovou poezií a tvorbou francouzských „existencialistů“. Je to především motiv existence v mateřském lůně, v níž není ještě protikladu mezi já a ne-já. Setkáváme se s ním u Halase třeba v jedné z básní knihy *Hořec*: „Tě živně tmy a vody mateřské / v níž skryt jsem byl už není / tak vzdálen narození // klid nacházím zas v schoulení / kde ve snění jen srdce tiše bije..“ I smrt je tu pak pojmána jako návrat do tohoto prastavu, a Halas tak může napsat: „Až do tmy vrátím se jak před zrozením / do modré nahoty žil svlečený / v žehráni slávu návratu já neproměním ...“ (3, s. 142) U Orteny setkáváme se s tímto tématem třeba v básni *Nenarozený* ze sbírky *Ohnice*, evokující život v mateřském těle, kde dítě „sladce povívá nekonečnými láný“ v čekání na chvíli, kdy je kdosi „vyruší a dá mu lehká víčka / na chvíli kratičkou, na chvíli života“. (4, s. 182) Už v *Cestě k mrazu* čteme báseň *V mamince*, kde v jakési inverzi vztahu mezi životem a smrtí je jako smrt chápáno právě zrození: „Tam zvenku měkce ťuká / nějaká cizí ruka / a říká: pojď již zemřít!“ A tato inverze je dokonce s to zbavovat smrt zakončující náš život její hrozivostí: „To, čemu se později naučil říkat život, / byla jeho smrt, jež prý končí smrtí, / ale on nevěřil, že zemře, když nyní nezemřel.“ (4, s. 77, 80) Proto také onen prostor, do něhož se touto druhou smrtí vstupuje, může v básni *Po smrti* ze sbírky *Ohnice* být naplněn rytmem nevědomé volnosti, kde bude možno „v čirém bezpečí [...] svobodně trvat, navždy, bez řeči, / životem nikdy neskonavším“. (4, s. 120)

Tyto motivy jsou nepředstavitelné u oněch francouzských autorů, kteří byli zařazováni pod hlavičku existencialismu: předpokládají právě postoj básnický, který ruší určité protiklady vyvstávající pro náš intelekt a dává vyvstat jednotě tam, kde uvažující rozum vidí jen rozpor mezi racionálním úsilím lidského ducha a s ním nesjednotitelnou iracionalitou světa. Onen rozpor, v němž Camus ve svém *Mýtu o Sisyfovi* viděl podstatu prožitku absurdity. A pokud jde o Sartra, ostrý předěl, který spatřuje mezi prózou a poezií, souvisí právě s tím, že poezie ruší protiklad mezi vědomím, jež není nikdy samo se sebou totožné, a bytím v jeho neproměnné identitě; ten protiklad tedy, z kterého vycházela jeho existencialistická filosofie. Zdá se tedy, že neexistence poezie ve francouzském „existencialismu“ není jen náhodným faktem, jak

chtěl soudit Václav Černý. A že francouzské období k existenciálním prožitkům české poezie by bylo třeba hledat spíše u některých francouzských básníků, kteří se za existencialisty neoznačovali a nebyli takto označováni.

Vrátím-li se nyní k tomu, čím jsem začal, ukazuje se, že pojmy, kterými bývají definovány určité „literární směry“, nesmějí sloužit k tomu, aby nám zakryly protiklady, jejichž rozbor je vlastním smyslem literárněvědného zkoumání.

LITERATURA

- (1) Černý, Václav: *První a druhý sešit o existencialismu*. Mladá fronta, Praha 1992.
- (2) Camus, Albert: *Člověk revoltující*. (Přeložila K. Lukešová) ČS, Praha 1995.
- (3) Halas, František: *Básnické dílo*. ČS, Praha 1978.
- (4) *Dílo Jiřího Ortena*. Václav Petr, Praha 1947.

Summary

Jiří Pechar: Peut-on parler de l'existentialisme dans la littérature tchèque?

C'est le critique littéraire tchèque Václav Černý qui voulait désigner la littérature tchèque des années de la seconde guerre mondiale comme existentialiste, mais il se limitait à signaler des thèmes communs à certains poèmes de cette période et à la littérature existentialiste française. Dans son second Cahier sur l'existentialisme qui n'a pu être publié qu'après la chute du régime communiste, il analyse surtout la poésie de Jiří Orten. Or il y a un motif très caractéristique de sa poésie qui paraît difficilement conciliable avec la pensée existentialiste dans la philosophie et la littérature françaises: c'est le motif de la vie prénatale dans son contraste d'avec la vie après la naissance. Et on trouve le même motif dans la poésie de František Halas qui appartient à ce groupe de poètes dont l'activité poétique commence dans les années 30. Il serait sans doute préférable de parler, dans la littérature tchèque, non pas de l'existentialisme, mais de la poésie existentielle, et il faudrait ne pas limiter cette désignation à la poésie du temps de la guerre: elle pourrait être appliquée non seulement à la poésie des années 30, mais aussi à la dernière période de la production poétique de Vladimír Holan.